

به نام خداوند جان آفرین
حکیم سخن در زبان آفرین

بازشناسی روند تطور و تحول آثار محمودخان ملک الشعرا براساس شهرنگاری

تألیف

دکتر الهه پنجه‌باشی

دانشیار دانشکده هنر دانشگاه الزهراء

زمستان

۱۴۰۲

سرشناسه	: پنجهباشی، الهه، ۱۳۶۰ -
عنوان و نام پدیدآور	: بازشناسی روند تطور و تحول آثار محمودخان ملک الشعرا بر اساس شهرنگاری / تالیف الهه پنجهباشی.
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه الزهرا (س)، انتشارات، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	: ۲۱۹ص.
شابک	: 978-622-8126-19-7
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: ص.ع. به انگلیسی: Elaheh Panjehbashi. Recognizing the evolution process of Mahmoud Khan Malek Al Shoara's works based on urbanism
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۲۰۹]-۲۱۳.
یادداشت	: واژه نامه.
موضوع	: محمودخان ملک الشعرا، محمود بن محمدحسین، ۱۲۲۸-۱۳۱۱ق. -- نقد و تفسیر
موضوع	: نقاشان ایرانی -- قرن ۱۳ق. Painters -- Iran -- 19th century نقاشی ایرانی -- تاریخ -- قرن ۱۳ق. Painting, Iranian -- History -- 19th century
شناسه افزوده	: دانشگاه الزهراء. انتشارات
شناسه افزوده	: Alzahra University press
رده بندی کنگره	: ۹۸۴ND
رده بندی دیویی	: ۹۵۵/۷۵۹
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۵۱۸۰۳۹
اطلاعات رکورد کتابشناسی	: فیبا

بازشناسی روند تطور و تحول آثار محمودخان ملک الشعرا بر اساس شهرنگاری

تألیف: دکتر الهه پنجهباشی

انتشارات: دانشگاه الزهرا

ویراستار ادبی: دکتر ناصر احمدزاده

صفحه‌آرایی: آسیه عاصی

طراح جلد: دکتر بهزاد سلیمانی

چاپ و صحافی: چاپ دیجیتال کسری

نوبت چاپ: اول

شمارگان: ۲۰۰

شابک: 978-622-8126-19-7

قیمت: ۵۵۰۰۰۰ تومان

سال نشر: زمستان ۱۴۰۲

شماره تماس واحد فروش: ۰۲۱۸۸۰۴۸۹۳۴ - ۰۲۱۸۵۶۹۲۸۳۹

سامانه فروش: <https://book.alzahra.ac.ir> فروش کتاب الکترونیک (ebook): <https://mybooket.com>

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر برای دانشگاه الزهرا (س) محفوظ است.

پذیرش چاپ این اثر در جلسه ۱۸۲ شورای انتشارات دانشگاه مورخ ۱۸/۷/۱۴۰۲ به تصویب رسید.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
پیشگفتار	۱۳
آغاز سخن	۱۵
فصل اول: هنر نقاشی پیکرنگاری در دوره ناصرالدین شاه (۱۲۲۷-۱۲۷۵)	۱۹
۱-۱. مقدمه	۱۹
۲-۱. هنر نقاشی درباری در دوره ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۲۷-۱۲۷۵)	۲۰
۱-۱-۲. میرزا ابوالحسن غفاری؛ نقاش و پیکرنگار دوره قاجار؛ ۱۲۲۹-۱۲۸۳ ه. ق. / ۱۸۶۶-۱۸۱۴ میلادی	۲۱
۳-۱-۲. زندگی و آثار محمد غفاری (۱۲۲۶-۱۳۱۹ خورشیدی)	۲۸
۴-۱-۲. کمال الملک و شیوه هنری ۱۲۲۶-۱۳۱۹ خورشیدی	۳۴
۱-۳. هنر عکاسی و تأثیر آن بر هنر نقاشی دوره قاجار	۴۰
۴-۱. جمع‌بندی	۴۶
فصل دوم: زندگی ملک الشعرا ۱۲۲۹-۱۳۱۱ ه. ق. / ۱۸۱۳-۱۸۹۳ میلادی	۴۹
۱-۲. مقدمه	۴۹
۲-۲. زندگی و آثار محمودخان ملک الشعرا	۵۰
۲-۳. جمع‌بندی	۶۲
فصل سوم: آثار محمودخان صبا ملقب به ملک الشعرا ۱۲۲۹-۱۳۱۱ ه. ق. / ۱۸۱۳-۱۸۹۳ م.	۶۳
۱-۳. مقدمه	۶۳
۲-۳. هنر منظره‌نگاری و شهرنگاری در آثار محمودخان	۶۴
۳-۳. دید مناظر شهری از بالا	۶۵
۳-۴. دید مناظر شهری از روبه‌رو	۹۰
۳-۵. فضای معماری داخلی درون بناهای درباری دوره قاجار	۱۱۱
۳-۶. نقاشی شگفت‌انگیز استنساخ؛ دو اثر از محمودخان ملک الشعرا	۱۲۰

فصل چهارم: هنرهای وابسته به نقاشی	۱۴۱
۲-۴. کلاژ.....	۱۴۱
۳-۴. نقاشی داخل شیشه.....	۱۴۴
۴-۴. قلمدان نگاری.....	۱۴۵
۵-۴. ماکت سازی.....	۱۵۰
۶-۴. جمع بندی.....	۱۵۲
فصل پنجم: نگاه نو و تحول نقاشی محمودخان ملک الشعرا و پیوند با سبک های نقاشی غرب	۱۵۳
۱-۵. مقدمه.....	۱۵۳
۲-۵. جایگاه محمودخان ملک الشعرا هنرمندی نوگرا در دوره قاجار.....	۱۵۳
۳-۵. محمودخان ملک الشعرا و سبک های مختلف هنری غرب.....	۱۵۹
۴-۵. تطبیق آثار محمودخان با تفکر سبک امپرسیونیسم.....	۱۶۰
۱-۴-۵. کامیل پیسارو ۱۸۳۰-۱۹۰۳ میلادی.....	۱۶۵
۲-۴-۵. شهرنگاری در آثار پیسارو هنرمند امپرسیونیسم.....	۱۶۶
۵-۵. مطالعه تطبیقی و تحلیلی اثر خیابان الماسیه و بلوار مونمارت.....	۱۶۸
۱-۵-۵. بلوار الماسیه تهران، ۱۲۸۸ ه. ق، اثر محمودخان ملک الشعرا.....	۱۶۹
۲-۵-۵. بلوار مونمارت، ۱۸۹۷ میلادی، پاریس؛ کامیل پیسارو.....	۱۷۲
۶-۵. تطبیق آثار محمودخان با تفکر سبک پست امپرسیونیسم.....	۱۷۶
۷-۵. تطبیق آثار محمودخان با تفکر سبک کوبیسم.....	۱۸۱
۸-۵. تطبیق آثار محمودخان با تفکر سبک سوررئالیسم.....	۱۸۶
۹-۵. جمع بندی.....	۱۹۹
حرف آخر	۲۰۱
فهرست منابع	۲۰۹
۱. منابع فارسی.....	۲۰۹
۲. منابع لاتین.....	۲۱۲
۳. منابع اینترنتی.....	۲۱۳
واژه نامه فارسی-انگلیسی	۲۱۵
نمایه	۲۱۶

فهرست تصاویر

صفحه

عنوان

۳۸	تصویر ۱ ناصرالدین شاه، هنرمند: ناشناس	۳۸
۳۸	تصویر ۲ ناصرالدین شاه، هنرمند: ناشناس	۳۸
۴۰	تصویر ۳ ناصرالدین شاه، هنرمند: محمد غفاری	۴۰
۴۰	تصویر ۴ ناصرالدین شاه، هنرمند: محمد غفاری	۴۰
۴۵	تصویر ۵ کاخ عشرت‌آباد در دوره قاجار، عکاس: ناشناس	۴۵
۴۵	تصویر ۶ کاخ عشرت‌آباد در دوره قاجار، عکاس: ناشناس	۴۵
۴۶	تصویر ۷ کاخ گلستان در دوره قاجار، شمس‌العماره، عکاس: ناشناس	۴۶
۴۶	تصویر ۸ شمس‌العماره، کاخ گلستان در دوره اتمهالی قاجار، عکاس: ناشناس	۴۶
۴۶	تصویر ۹ ارگ شاهی از بالا، عکاس: ناشناس دوره قاجار، عکاس: ناشناس	۴۶
۴۶	تصویر ۱۰ عمارت بادگیر کاخ گلستان، مرکز اسناد، تصویر: کاخ گلستان	۴۶
۵۷	تصویر ۱۱ میرزا محمودخان ملک‌الشعرا، هنرمند: میرزا ابوتراب غفاری	۵۷
۵۷	تصویر ۱۲ تصویر میرزا محمودخان ملک‌الشعرا، هنرمند: ناشناس	۵۷
۶۹	تصویر ۱۳ صحن حرم امام رضا (ع)، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۶۹
۷۳	تصویر ۱۴ مکان امضای محمودخان در اثر، بنده درگاه محمودخان سنه ۱۳۰۳	۷۳
۷۳	تصویر ۱۵ مطالعه تقسیم‌بندی هندسی اثر صحن عتیق	۷۳
۷۹	تصویر ۱۶ نمای شهرکاشان، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۷۹
۸۰	تصویر ۱۷ نمای شهر کاشان، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۸۰
۸۱	تصویر ۱۸ نمایی از خیابان باب‌همایون و سردر الماسیه، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۸۱
۸۴	تصویر ۱۹ نمایی از عمارت بادگیر از فراز شمس‌العماره، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۸۴
۸۵	تصویر ۲۰ نمایی از عمارت بادگیر از روبه‌رو، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۸۵
۸۷	تصویر ۲۱ نمایی از کوه شمیرانات از پشت‌بام کاخ گلستان، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۸۷
۸۹	تصویر ۲۲ نمایی از کوه شمیرانات از پشت‌بام کاخ گلستان، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۸۹
۹۰	تصویر ۲۳ نمایی از کاخ عشرت‌آباد، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۹۰
۹۱	تصویر ۲۴ نمایی از کاخ عشرت‌آباد، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۹۱
۹۲	تصویر ۲۵ نمایی از کاخ شمس‌العماره، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۹۲
۹۳	تصویر ۲۶ نمایی از عمارت خروجی کاخ گلستان، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۹۳
۹۴	تصویر ۲۷ نمایی از کاخ گلستان، هنرمند: محمودخان ملک‌الشعرا	۹۴

تصویر ۲۸	دورنمایی از تالار خروجی از پشت عمارت بادگیر کاخ گلستان، هنرمند: محمودخان	۹۵
تصویر ۲۹	ملک الشعرا.....	۹۵
تصویر ۲۹	نمایی از کاخ شهرستانک، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۹۶
تصویر ۳۰	نمایی از باغچه کاخ گلستان و باغبان فرنگی، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۰۹
تصویر ۳۱	عمارت صاحبقرانیه، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۱۲
تصویر ۳۲	عمارت خروجی، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۱۳
تصویر ۳۳	تالار دربار و وزرا در زمان میرزا حسین خان سپهسالار، سی‌امین جشن سلطنت، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۱۵
تصویر ۳۴	بخشی از یک عمارت، احتمالاً حوض خانه کاخ گلستان. هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۱۷
تصویر ۳۵	تالارگلستان از عمارت خروجی، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۱۸
تصویر ۳۶	نقاشی استنساخ دارای نوشته: شبیه میرزا قاسم خان در حالتی که پیش چراغ تصحیح کتاب می‌کند	۱۲۸
تصویر ۳۷	و شبیه محمدحسین خان در حالتی که چپق می‌کشد، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۲۸
تصویر ۳۷	کاشی کف زمین، تهران، ۱۸۶۰-۱۸۵۰ میلادی، لعاب‌دار، هنرمند: نامشخص.....	۱۲۹
تصویر ۳۸	پرتره‌ای از محمدقلی خان قشقایی ایلخانی، هنرمند: میرزا بزرگ شیرازی.....	۱۳۰
تصویر ۳۹	شاهزاده اردشیر میرزا شاعر و فرماندار، هنرمند: ابوالحسن غفاری.....	۱۳۰
تصویر ۴۰	نقاشی استنساخ دارای نوشته، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۳۱
تصویر ۴۱	پاکت نقاشی شده، فرستاده مولیتر به مرتضی صبا، هنرمند: احتمالاً محمودخان ملک الشعرا.....	۱۳۸
تصویر ۴۲	تمبر از اهرام ثلاثه، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۴۱
تصویر ۴۳	نقاشی در بطری شیشه‌ای، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۴۴
تصویر ۴۴	نقاشی در قلمدان جعبه‌ای لاک‌چوبی، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۴۵
تصویر ۴۵	نقاشی در قلمدان جعبه‌ای لاک‌چوبی، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۴۶
تصویر ۴۶	نقاشی در قلمدان جعبه‌ای لاک‌چوبی، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۴۸
تصویر ۴۷	نقاشی در قلمدان جعبه‌ای لاک‌چوبی، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۴۹
تصویر ۴۸	برج و ساختمان و مرد ماهیگیر کنار آب، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۵۰
تصویر ۴۹	برج و پل، هنرمند: محمودخان ملک الشعرا.....	۱۵۱
تصویر ۵۰	بلوار مونمارت، هنرمند: کامیل پیسارو.....	۱۶۴
تصویر ۵۱	بلوار مونمارت، هنرمند: کامیل پیسارو.....	۱۶۴
تصویر ۵۲	بلوار مونمارت، هنرمند: کامیل پیسارو.....	۱۶۴
تصویر ۵۳	سلف پرتره هنرمند، هنرمند: کامیل پیسارو.....	۱۶۵
تصویر ۵۴	بلوار مونمارت، رنگ روغن روی بوم، هنرمند: کامیل پیسارو.....	۱۶۸
تصویر ۵۵	بلوار مونمارت، رنگ روغن روی بوم، هنرمند: کامیل پیسارو.....	۱۶۸
تصویر ۵۶	ظهر یکشنبه در جزیره گرانددات، هنرمند: ژرژسرا.....	۱۷۷
تصویر ۵۷	پل کوربووا، هنرمند: ژرژسرا، پاریس.....	۱۷۷
تصویر ۵۸	بازار سن مارتن، هنرمند: کامیل پیسارو.....	۱۸۰

تصویر ۵۹	درویش در حال گرم کردن خود، هنرمند: محمودخان ملک الشعراء.....	۱۷۹
تصویر ۶۰	اتاق خواب آرل، هنرمند: وینسنت ونگوگ.....	۱۸۱
تصویر ۶۱	طبیعت بی‌جان، هنرمند: ژرژ براک.....	۱۸۴
تصویر ۶۲	کارت‌های بازی، هنرمند: ژرژ براک.....	۱۸۴
تصویر ۶۳	طبیعت بی‌جان، هنرمند: ژرژ براک.....	۱۸۵
تصویر ۶۴	شیخ ورم‌دلفت، هنرمند: سالوادور دالی.....	۱۸۸
تصویر ۶۵	تداوم حافظه، هنرمند: سالوادور دالی.....	۱۸۸
تصویر ۶۶	خواب، هنرمند: سالوادور دالی.....	۱۸۹
تصویر ۶۷	خسارات آتاویستی پس از باران، هنرمند: سالوادور دالی.....	۱۸۹
تصویر ۶۸	اتاقی در بروکلین، هنرمند: ادوارد هاپر.....	۱۹۰
تصویر ۶۹	خورشید در یک اتاق خالی، هنرمند: ادوارد هاپر.....	۱۹۰
تصویر ۷۰	صبح زود آخر هفته، هنرمند: ادوارد هاپر.....	۱۹۱
تصویر ۷۱	اتاق رو به دریا، هنرمند: ادوارد هاپر.....	۱۹۱

فهرست جداول

صفحه

عنوان

۷۱	جدول ۱ ویژگی و مشخصات اثر صحن حرم امام رضا (ع).....	
۷۴	جدول ۲ مطالعه ویژگی‌های اثر صحن عتیق محمودخان.....	
۱۲۳	جدول ۳ مطالعه مشخصات دو تابلوی استنساخ اثر محمودخان ملک الشعرا.....	
۱۳۲	جدول ۴ مقایسه دو پیکره محمدحسین خان در نقاشی استنساخ.....	
۱۳۳	جدول ۵ مقایسه پیکره میرزا محمدقاسم خان در نقاشی استنساخ.....	
۱۳۴	جدول ۶ مقایسه سایه افتان پیکره محمدحسین خان.....	
۱۳۵	جدول ۷ مقایسه سایه افتان پیکره محمدقاسم خان.....	
۱۳۵	جدول ۸ مقایسه طاقچه، ظرف و فاصله سر دوپیکره.....	
۱۳۶	جدول ۹ مقایسه خط زمین و اشیا در پایین کار.....	
۱۳۶	جدول ۱۰ مقایسه دست، چپق، کتاب.....	
۱۳۷	جدول ۱۱ امضای آثار استنساخ؛ اثر محمودخان.....	
۱۳۹	جدول ۱۲ مقایسه پیکره کنار شمع در سه اثر محمودخان.....	
۱۵۷	جدول ۱۳ مطالعه آثار محمودخان و میرزا ابوالحسن خان غفاری و محمد غفاری در دوره قاجار.....	
۱۷۳	جدول ۱۴ مطالعه تطبیقی بلوار الماسیه و بلوار مونمارت.....	
۱۷۴	جدول ۱۵ مطالعه تحلیلی ویژگی‌های بلوار الماسیه و بلوار مونمارت.....	
۱۷۵	جدول ۱۶ مطالعه شباهت و تفاوت‌های بلوار الماسیه و بلوار مونمارت.....	
۱۹۳	جدول ۱۷ مطالعه تطبیقی آثار نقاشی محمودخان با سبک‌های اروپایی.....	
۱۹۴	جدول ۱۸ تطبیق اختلاف سال آثار محمودخان با سبک‌های اروپایی.....	
۱۹۴	جدول ۱۹ مطالعه تحلیلی ویژگی‌های بصری آثار محمودخان در دوره قاجار.....	

پیشگفتار

محمودخان ملک الشعرا؛ هنرمندی که از نو باید شناخت

پژوهشی که پیش روی شماست، به بررسی تحولات هنری و نقاشی دوره قاجار در دوران سلطنت ناصرالدین شاه قاجار می‌پردازد و آثار محمودخان ملک الشعرا را به‌عنوان هنرمندی پیشرو بررسی می‌کند. در واقع، سیر زندگی این هنرمند نامی، چگونگی تغییرات هنری در نقاشی را در شهرنگاری، تأثیرپذیری از هنر عکاسی و بازتاب تغییرات شرایط اجتماعی از لحاظ هنری و تجسمی را در آثار نقاشی نمایش می‌دهد. زمینه اصلی آثار محمودخان ملک الشعرا منظره‌سازی و شهرنگاری به‌صورت هنرمندی مستقل از دربار بوده است. هدف از این پژوهش، پی بردن به تفاوت دیدگاه محمودخان به‌عنوان هنرمندی پیشرو با نگاهی نو، در هنر نقاشی دوره ناصری و بررسی اهمیت آثار متفاوت او در دوره قاجار است. پرسش این است که ویژگی‌های متفاوت هنری آثار محمودخان در شهرنگاری دوره قاجار شامل چه شاخصه‌های تصویری است؟

ضرورت و اهمیت این تحقیق از آن روست که آثار محمودخان ملک الشعرا در دوره‌ای به ظهور رسید که هنر پیکرنگاری دربار، به لحاظ فرهنگی و هنری بسیار مورد توجه بوده و در درجه نخست اهمیت قرار داشته است. وی با دیدگاهی نوین به نقاشی، گامی بزرگ در ایجاد تغییرات هنری در زمانه خود گذاشت. محمودخان ملک الشعرا با تأثیرپذیری از نقاشی سنتی ایرانی، شامل بازنمایی شهرنگاری و فضای داخلی در دوره قاجار، اثری ماندگار از خود بر جای نهاد.

این آثار امروزه به‌عنوان مستندسازی از شهر تهران در دوره قاجار، تفاوت دیدگاه او با دیگر هنرمندان هم‌عصر او همچون استاد محمد غفاری و شاگردان مکتب وی را به خوبی نشان می‌دهد. آثار او از حیث بررسی قوانین هنری، نقش‌ها، ریزه‌کاری‌ها و تزیینات دارای ویژگی‌های منحصر به فردی بوده است و زمینه انتقال نقاشی دوره قاجار به دوره‌های بعد تا نقاشی معاصر را فراهم می‌کند. دیدگاه محمودخان به

هنر و نقاشی و هنرهای وابسته، به‌عنوان هنرمندی خودآموخته با دید فراایرانی، در این آثار دیده می‌شود. با وجود اهمیت ویژه این هنرمند اثرگذار در تاریخ نقاشی دوره قاجار، در کار پژوهشگران به‌صورت جدی و مستقل بررسی نشده و تنها در حاشیه نقاشی این دوره اشاراتی به او و هنرش شده است که بی‌تردید درباره این نابعه نقاشی حق مطلب را ادا نکرده‌اند؛ همین‌خلاقاً، ضرورت پژوهش مستقل درباره او را به خوبی نشان می‌دهد. ضرورت انجام این پژوهش زمانی بیشتر نمایان می‌شود که متوجه می‌شویم، شناخت محمودخان و تأثیرگذاری او در هنر نقاشی و هنرهای وابسته و سیر تحول آن، به‌عنوان هنرمندی نوظهور به چشم پژوهشگران نیامده است. نگارنده برآن است تا این جای خالی را در حد توان خود پر کند؛ گرچه در معنایی فراخ‌تر، این اثر را باید «مروری بر بازشناسی روند تطور و تحول آثار محمودخان ملک‌الشعرا بر اساس شهرنگاری» دانست.

در پژوهش حاضر سعی شده است که تنها رویکرد هنری محمودخان مورد توجه قرار نگیرد، بلکه توضیح کافی نیز در مورد آثار وی آورده شود. آثار او به خوبی نشان‌دهنده تغییرات هنری زمانه خود در بازنمایی شهرنگاری، ساختمان‌ها و بناهای تازه‌ساز تهران در دوره قاجار با پرسپکتیو دقیق و علمی است. نکته جالب توجه این است که او ویژگی‌های هنر ایرانی را با بازنمایی غربی پیوند زده است.

این آثار تفاوت دیدگاه او را با دیگر هنرمندان هم‌عصر او همچون محمد غفاری و شاگردانش نشان می‌دهد. آثاری ارزشمند از وی به یادگار مانده که از نگاه علمی و قوانین هنری، نقوش، جزئیات و تزئینات دارای ویژگی‌های قابل تأمل و منحصر به فردی است. دیدگاه متفاوت محمودخان ملک‌الشعرا در بازنمایی با آبرنگ، از ساختمان‌های دوره قاجار، به هنر و نقاشی این دوره ابعاد تازه‌ای می‌دهد. او به‌عنوان هنرمندی خودآموخته با دیدی پیشروتر از زمانه خود، فعالیت جدی را آغاز کرده است. با وجود اهمیت این هنرمند در نقاشی معاصر ایران، متأسفانه پژوهشی جامع که به هنر نقاشی محمودخان و سیر تطور دیدگاه هنری او بپردازد موجود نبوده و این زمینه پژوهشی مورد غفلت واقع شده است؛ بنابراین در این کتاب سعی می‌شود با بهره‌گیری از منابع مرتبط، نمونه‌های موجود و مقایسه‌های علمی، به بررسی و تحلیل این موضوع پرداخته شود.

آغاز سخن

هنر پیکرنگاری درباری به‌عنوان هنر اصلی این دوره شناخته می‌شود و با تغییراتی که در ابعاد، اندازه، تکنیک و جهان‌بینی هنرمندان با تأثیرپذیری از هنر غرب در آن رخ داد، نوع متفاوتی از هنر نقاشی را ارائه داد. در این کتاب چشم‌انداز شهرنگاری و ابعاد مختلف شاخصه‌های بصری آن از سوی هنرمندی به نام محمودخان ملقب به ملک‌الشعرا در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه بررسی می‌شود. در این بررسی هنرهای وابسته به نقاشی همچون قلمدان‌نگاری، ماکت‌سازی و آثار کلاژ او نیز معرفی و مورد مطالعه قرار می‌گیرد. مطرح‌شدن هنر نقاشی شهرنگاری به‌عنوان رویکردی جایگزین در مقابل هنر پیکرنگاری درباری با تمرکز بر نقاشی از مناظر و ابنیه و ساختمان‌ها هدف اصلی هنرمند بوده که در این پژوهش مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

در این پژوهش پرداختن به نقاشی شهرنگاری که موضوع جدیدی در هنر نقاشی قاجار است و در زمانی که پیکرنگاری به‌عنوان هنر اصلی شناخته می‌شود، از سوی محمودخان ملک‌الشعرا انتخاب می‌شود.

شاخصه‌های بصری متفاوت آثار محمودخان، بازتاب تفکر جدیدی را در هنر نقاشی این دوره نشان می‌دهد که بسیار اهمیت دارد و می‌بایست بررسی شود. در شناسایی مسئله تحقیق، هنرهای وابسته به هنر نقاشی و آثار متنوع او نیز در آثار او مورد بازنگری قرار می‌گیرد. در این مرحله ارتباط نقاشی با تأثیرپذیری از هنر عکاسی و تفاوت دیدگاه محمودخان در استفاده برای تکمیل اثر و الهام‌گیری با کپی‌برداری عکس‌گونه در آثار دیگر هنرمندان هم‌عصر او بررسی می‌شود. بازنمایی شهر، ساختمان‌ها و ابنیه که غالباً با تکنیک آبرنگ به اجرا درآمده است و بازنمایی دقیق و جزئیات آن حائز اهمیت تصویری است. سیر تحول آثار هنری محمودخان تاکنون مورد مطالعه جدی قرار نگرفته است و در این پژوهش برای نخستین بار به روشن ساختن دیدگاه متفاوت هنرمند پرداخته می‌شود. در مطالعه دوره هنری زندگی هنرمند، ابتدا هنر پیکرنگاری درباری و هنرمندان هم‌عصر او مورد بررسی قرار گرفته و سپس آثار نقاشی

و هنری محمودخان مورد تحلیل قرار می‌گیرند. این پژوهش با مطالعه ویژگی‌های بصری و شاخصه‌های بازنمایی، نقوش و جزئیات به‌کاررفته در نقاشی‌های شهرنگاری محمودخان، به مطالعه دیدگاه فلسفی و چگونگی بازنمایی آن در آثار نقاشی هنرمند می‌پردازد.

هدف از این بررسی پی بردن به دیدگاه متفاوت یک هنرمند شهرنگار، پرداختن به جزئیات و خلق آثاری متفاوت از زمانه قاجار است.

پرسش‌های کلیدی و اصلی این پژوهش شامل این موارد است: ویژگی‌های هنری آثار محمودخان در زمینه شهرنگاری شامل چه شاخصه‌های تصویری است؟ چه تحولات تجسمی در نقاشی پیکرنگاری درباری دوره قاجار در این زمان به وجود آمده است؟ آثار محمودخان چه ویژگی‌های تجسمی منحصر به فردی در نقاشی این دوره دارد؟

پی‌تردید ویژگی‌های هنری آثار محمودخان متأثر از تغییرات اجتماعی زمانه خود بوده و بازتاب دیدگاه او در درک این تغییرات است، ولی تفاوت دیدگاه خاص او با دیگر هنرمندان هم‌دوره را نیز بروز می‌دهد. او نگاه متفاوتی به انسان داشته و علیرغم انتخاب آن به‌عنوان موضوع اصلی آثار هنری، محمودخان به‌عنوان موضوع فرعی به آن پرداخته است. او تقلید عین به‌عین از هنر عکاسی را برخلاف دیگر هم‌عصران انجام نداده و تغییراتی در آثار داده است. او در استفاده از پرسپکتیو غربی، سرآمد دیگر هم‌عصران خود بوده و علیرغم نداشتن تحصیلات آکادمیک، دانش ریاضی خود را در نقاشی از ساختمان‌ها نشان داده است. او همچنین برخلاف دیگر هنرمندان، تکنیک آبرنگ را جایگزین تکنیک رنگ روغن کرد؛ تکنیکی که دوره قاجار رواج بیشتری داشته است. دو نقاشی تکنیک رنگ روغن او تابلوی امام رضا (ع) و استنساخ مهارت و قدرت او را در این تکنیک نیز بازگو می‌کند. او هنرمندی خودآموخته بوده که بیشتر آثارش حاصل دانش و تجربه شخصی است. استفاده از عناصر تزئینی، پرداختن به جزئیات و ریزنگاری در آثار او متأثر از استفاده از سنت نقاشی ایرانی و آگاهی هنرمند از آن و تلفیق درست آن با نوآوری‌های زمانه خود است.

هنر پیکرنگاری درباری دوره ناصری به لحاظ طبیعت‌گرایی غربی متأثر از هنر عکاسی بوده، ولی در ذهن هنری محمودخان جایگاهی نداشته است. او از تغییرات و تحولات دوره خود متأثر و بازتاب آن در هنرش مشاهده می‌شود.

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بررسی نمونه‌های موزه‌ای کاخ‌موزه گلستان تهران انجام شده است. شیوه تحلیل آثار بر اساس اصول و قواعد تجسمی به‌کاررفته در نقاشی‌های شهرنگاری و ویژگی‌های ظاهری نقاشی‌هاست. تصاویر نقاشی در این

پژوهش از منابع مربوط به روش عکاسی و بارگیری تصاویر از نسخه‌های اینترنتی برداشت شده‌اند. جامعه آماری پژوهش حاضر، نقاشی‌های شهرنگاری و آثار محمودخان ملک الشعرا است. آثاری از هنرمند انتخاب شده و به روش منطقی و قیاسی بر اساس بررسی اصول و قواعد بازنمایی و تجسمی به کاررفته در ویژگی و ظاهر نقاشی‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند.

این کتاب در پنج فصل تدوین شده است؛ در فصل یکم به هنر پیکرنگاری درباری دوره ناصرالدین‌شاه و شاخصه‌های تصویری آن پرداخته می‌شود. در فصل دوم کتاب، زندگی و آثار محمودخان بیان شده و با توجه به اقبال هنر پیکرنگاری در آن دوران، ویژگی‌های طرح و سپس هنر شهرنگاری محمودخان مورد مطالعه قرار می‌گیرد. در فصل سوم، مطالعه تحلیلی آثار شهرنگاری و ویژگی‌های آن بررسی شده است، در فصل چهارم، هنرهای وابسته به هنر نقاشی مورد مطالعه قرار گرفته و نمونه‌های موزه‌ای آثار او بررسی شده است. در فصل پنجم، دیدگاه پیشرو و متفاوت محمودخان در هنر و ارتباط با هنرهای غربی مورد بحث قرار می‌گیرد.

این کتاب از معدود تألیفاتی است که منحصرأ با رویکردی هنری و به زبان فارسی به هنر محمودخان ملک الشعرا پرداخته و به زبان فارسی به رشته تحریر درآمده است. امیدوارم این پژوهش مورد توجه و استفاده پژوهشگران و علاقه‌مندان هنر دوره قاجار، دانشجویان هنر و علاقه‌مندان به آثار محمودخان ملک الشعرا قرار گیرد.

دکتر الهه پنجه‌باشی

دانشیار دانشکده هنر دانشگاه الزهرا

e.panjabashi@alzahra.ac.ir

